

УДК 811,161.2':81'366+373.46

ІРИНА ЯРОШЕВИЧ

Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана

Дієприкметник і дієприслівник в українській мові: поняттєво-термінологічний аспект

У статті простежено формування вчення про дієприкметник і дієприслівник та їхнє термінологічне вираження в наукових джерелах від найдавніших часів у розвиткові граматичної думки в Україні до сьогодення, зосереджено увагу на тих змінах у поняттєво-термінологічному вираженні зазначених класів слів, які зумовлені традицією вживання та різними науковими підходами до їхнього вивчення.

Ключові слова: термін, частини мови, дієприкметник, дієприслівник, дієслівні форми.

In the article forming of studies is traced about participles and verbal adverbs and them terminology expression in scientific sources from the oldest times in to development of grammatical idea in Ukraine to the modern state, concentrated attention on those changes in to concept-terminology expression of the noted classes of words, which are predefined by the different scientific going near their study.

Keywords: term, parts of speech, participle, verbal adverb, verbal forms.

В усі періоди розвитку граматичної думки в Україні, вивчаючи мовні явища, вчені надавали їй важливого значення дефініції понять, якими вони оперують, віддзеркалених у відповідних термінах, що репрезентують граматичну систему та окремі її підсистеми.

У пропонованому дослідженні зосереджено увагу на визначенні й термінологічному вираженні двох морфологічних класів слів — дієприкметників і дієприслівників, які в граматичних студіях мають різні, а то й протилежні кваліфікації. Спеціальних досліджень, у яких би зазначена тема мала достатнє висвітлення з урахуванням досягнень сучасної мовознавчої науки, не виявлено, що зумовлює її актуальність. Дослідження проводимо із заглибленням в історію виникнення понять дієприкметника й дієприслівника в українському мовознавстві й маємо на меті простежити, як формувалося вчення про них, який зміст вкладали вчені в ці поняття, які терміни використовували й використовують на їхнє позначення та які перспективи входження сучасних термінів-новотворів до загальнонаукового вжитку.

Автор монографічного дослідження «Дієприкметник у сучасній українській літературній мові» Г. М. Гнатюк (1982 р.) слушно зазначає, що «мабуть, немає іншого класу слів, за винятком займенника й числівника, який би зазнав таких різних кваліфікацій, оцінок ..., як дієприкметник» [5, с. 12]. Певною мірою, на наш погляд, це стосується й дієприслівника, який учені також кваліфікують по-різному.

Поняття дієприкметника, на позначення якого було вжито перекладений із грецької мови термін причастіє (гр. μετοίη, «участь, причетність, спільність»), уперше зафіксовано в східно-слов'янському списку трактату «О осмихъ частехъ слова», датованому початком XVI ст., який разом зі східнослов'янськими граматиками XVI–XVII ст. учені розглядають у контексті українського мовознавства [14, с. 18–23]. У назві цього трактату йдеться про вісім частин мови (частій слова). Зпоміж них виокремлено клас слів, співвідносних із сучасним розумінням дієприкметника, і визначено його подвійну природу: у ньому виявляли ознаки дієслова (рhчи) з категоріями часу (врем#), виду і стану (залога) і ознаки імені (им#) з категоріями роду, числа, відмінка (падежа, падєнія) [14, с. 23, 27]. Визначення дієприкметника як відмінюваної частини мови, яка має властивості дієслова й імені, та вживану в трактаті термінологію використали й творчо вдосконалили автори східнослов'янських

граматик — 1591 р. (Гр. 1591 р.), Л. Зизаній (Гр. 1596 р.), М. Смотрицький (Гр. 1619 р.), І. Ужевич (Гр. 1643 р.).

Найдетальніше особливості відмінювання дієприкметника за зразком відмінювання прикметників, позначуваного в давніх граматах терміном *им# прилагателное*, схаактеризував М. Смотрицький (Гр. 1619, с. 360–376). Учений уперше в україністиці запровадив до наукового обігу й поняття дієприслівника, позначивши його терміном *дїєпричастіє*, виникнення якого пов'язував з усіченою формою активних дієприкметників середнього роду та виділив його в окрему категорію слів у системі дієслова (Там само, с. 261). Як і в дієприкметниках, учений виявляв у ньому всі форми чисел, осіб, станів і часів, за винятком не властивої йому категорії відмінка (Там само, с. 261–262, 265–284; див. також: [14, с. 123–124]).

І. Ужевич кваліфікував дієприкметник також як окрему частину мови із властивими дієслівними й прикметниковими ознаками та спостеріг, що слов'янській мові (учений мав на увазі українську мову) не властиві активні дієприкметники, замість них уживають описові конструкції (Гр. 1643, с. 44). Менше уваги приділено дієприслівникові, який учений кваліфікував як самостійний дієприкметник на *-чи* (Там само, с. 32).

Випрацюване в східнослов'янських граматах учення про дієприкметник і дієприслівник та відповідні церковнослов'янські терміни *причастіє* та *дїєпричастіє* українські граматисти активно використовували впродовж наступних періодів розвитку граматичної думки в Україні. Однак уже наприкінці XIX ст., коли розпочалося свідоме, цілеспрямоване випрацювання («кування») української наукової термінології на живомовній народній основі, у «Руській граматиці» С. Смаль-Стоцького і Т. Гартнера (1893 р.) уперше зафіксовано сучасні назви — дієприкметник, дієприслівник та кваліфіковано їх як «форми дієслів, що мають вдачу імен або прислівників» (См.-Ст., с. 76, 92). Ці терміни почали активно використовувати й інші граматисти початку XX ст. — П. Залозний (Зал., с. 39), Г. Шерстюк (Шерст., с. 41–44), В. Сімович (Сім., с. 200), М. Грунський (Грун., с. 34) та ін.

Оскільки над граматистами зазначеного періоду все ще тяжіла традиція вживання церковнослов'янських термінів *причастіє* і *дїєпричастіє*, поряд з ними вони часто подавали й новостворені за продуктивною в українській мові словотвірною моделлю (з суфіксом *-ник*): *причасник*, *приложник*, *дієприложник*, *дієприслівник*, *дієнарічник* (Н.-Лев., с. 49; Гол., с. 42; Тимч., с. 16–17, 126–127, 153; Паньк., с. 52; Грун., с. 34). На позначення дієприкметника Є.Тимченко вживав кілька термінів, окрім згаданих: *часівниковий* (тобто дієслівний) *прикметник*, *прилог глагольский*, *приложник глагольный*; на позначення дієприслівника — *дієнарічник* і *часівниковий прислівник* (Тимч., с. 16–17, 69, 149, 153). Дієслівними прикметниками кваліфіковано прикметники в «Українській мові» П. Горецького й І. Шалі (Гор., с. 131), причому розгляд граматичних особливостей дієприкметника подано поза дієсловом. Так само визначав дієприкметники Л. Булаховський, однак розглядав його в системі дієслова як дієслівну форму з ознаками дієслова й прикметника [1, с. 13]. О. Курило поряд з термінами *дієприкметник* і *дієприслівник* використовувала терміни-композиції *причасники-прикметники* і *причасники-прислівники* [12, с. 80–83]. Дієприкметники дослідниця позначала також терміном *прикметники дієслівного походження* [11, с. 18]. Термін *дієслівні іменники* на позначення дієприкметника пропонував Г. Ільїнський [10, с. 508], проте цей термін повністю не охоплює сутності зазначеного класу слів і правомірний лише стосовно тих дієприкметників, які субстантивуються. Г. Шерстюк визначав дієприкметник і дієприслівник як «види дієслів, що наближаються до інших частин мови» та розглядав їх у складі дієслова (Шерст., с. 41–44).

З-поміж інших термінів, уживаних у працях граматистів періоду випрацювання української національної термінології, поширеним був термін імена дієсловові, або імена дієсловні на позначення не лише дієприкметників і дієприслівників, а й інфінітива (Зал., с. 40–42; Коц., с. 58; Паньк., с. 51). У сучасній термінології їх позначають загальним терміном *вербоїди* [19, с. 59].

Таким чином, наявність у різних джерелах початку XX ст. синонімічних термінів на позначення тих самих понять засвідчує неусталеність, невпорядкованість тогочасної наукової термінології. Як слушно зауважують дослідники, «вироблення норм наукової мови взагалі потребувало певного часу» [16, с. 198] та «державницької традиції для свого усталення [15, с. 250]. Усталенню, кодифікації

зазначених термінів (як і граматичної термінології загалом) сприяла діяльність наукових осередків — створений у 1921 р. ІУНМ та Товариство наукової мови, які координували термінологічну й термінознавчу діяльність науковців в Україні.

Терміни дієприкметник і дієприслівник рекомендовано до використання як нормативні в «Українському правописі» 1933 р. (УП, 1933). І з цього часу їх почали використовувати в шкільних і вишівських підручниках та в науковій літературі. Проте і в наступні періоди спостерігаємо розбіжності в поглядах науковців на кваліфікацію досліджуваних класів слів щодо їхнього статусу в частиномовній системі української мови та термінологічного вираження. Так, В. С. Ільїн, автор розділу «Морфологія» в «Курсі сучасної української літературної мови» за ред. Л. А. Булаховського (1951 р.), визначав дієприкметник як «перехідну морфологічну групу між дієсловом і прикметником», а дієприслівник — як «незмінну дієслівну форму, споріднену з прислівником незмінною формою і синтаксичною функцією» [9, с. 329–331]. М. П. Івченко називав дієприкметник «особливою дієслівно-іменною формою», а дієприслівник — «особливою дієслівно-прислівниковою формою» [8, с. 331–335].

Кардинальні зміни в поняттєво-термінологічному вираженні зазначених класів слів спостерігаємо на початку 60-их років ХХ ст. У працях І. К. Кучеренка переглянуто усталену в традиційному мовознавстві систему частин мови та визначено в ній місце дієприкметника та дієприслівника. Учений аргументовано довів безпідставність розгляду їх як дієслівних форм, не кажучи вже про наданий їм раніше статус окремих частин мови, спростований ще на початку ХІХ ст. російським філологом О. Х. Востоковим [4, с. 107]. Дієприкметники було позначено терміном віддієслівні ад'єктивні слова, або віддієслівні відносні прикметники [13, с. 441–446], а дієприслівники — терміном віддієслівні прислівники [Там само, с. 399]. Відповідно до такої кваліфікації їх розглянуто в складі прикметників (дієприкметник) та прислівників (дієприслівник).

Із розвитком української мовознавчої науки в другій половині ХХ ст. виразно простежуються різні погляди вчених на природу мовних явищ, що не могло не позначитися й на термінологічному вираженні понять. Особливо помітні розбіжності в поглядах між прихильниками традиційної та функційно-категорійної граматики.

У традиційному мовознавстві, представниками якого є М. А. Жовтобрюх, В. М. Русанівський, А. П. Грищенко, М. Я. Плющ та ін., дієприкметник і дієприслівник найчастіше визначають як недієвідмінювані дієслівні форми [18, с. 244, 408, 417, 419; 6, с. 363, 396; 7, І, с. 338] та неособові дієслівні форми, або неособові дієслова [18, с. 244, 355, 408; 6, с. 392]. На відміну від дієприкметника, який вважають відмінюваною дієслівною формою, дієприслівник кваліфікують як незмінну дієслівну форму [6, с. 397; 17, с. 293]. Г. М. Гнатюк визначила дієприкметник як самостійну міжчастиномовну категорію з ознаками дієслова й прикметника [5, с. 228] та схарактеризувала граматичні й семантичні особливості, які споріднюють його з дієсловом і прикметником [Там само, с. 65–104].

У новітніх дослідженнях із граматики функційно-категорійного спрямування дієприкметники й дієприслівники характеризують як нетипові дієслівні утворення [3, с. 223]. У монографії І. Р. Вихованця «Частини мови в семантико-граматичному аспекті» дієприкметник визначено як синтаксичний і морфологічний ад'єктив та переконливо спростовано наявність у ньому дієслівних категорій часу і способу, що не дає підстав розглядати його як дієслівну форму [2, с. 176–180]. У зазначеній праці заперечено також гібридний характер дієприкметника та обґрунтовано його різноманітність. Дієприслівник визначено як синтаксичний і морфологічний прислівник, якому не властиві дієслівні категорії часу, способу, особи, числа, роду, а категорія виду не є для нього визначальною, оскільки її можна виявити навіть у віддієслівних іменниках [Там само, с. 207–211]. Дієприкметникам, за спостереженням авторів «Теоретичної морфології української мови» І. Вихованця і К. Городенської (2004 р.), властиве «семантичне і граматичне роздвоєння», через що частину їх, яка перебуває в приіменниковій позиції, вони кваліфікують як віддієслівні прикметники, а ті, які виступають у позиції дієслівного присудка в поєднанні з морфемами-зв'язками, — як дієслівні утворення [3, с. 146]. Оскільки дієприслівник «перебуває за межами синтаксичного функціонування дієслова, бо трансформує його значення дії та стану в позицію прислівника», його кваліфікують як віддієслівний прислівник і відповідно особливості його функціонування подано в розділі «Прислівник» [Там само, с. 223, 320–323].

Отже, протилежні погляди щодо поняттєво-термінологічної кваліфікації дієприкметника й дієприслівника в сучасній українській літературній мові зумовлені різними підходами до їхнього вивчення, різним розумінням сутності ознак і властивих чи невластивих граматичних категорій, що споріднюють їх з іншими частинами мови, зокрема із прикметником, прислівником та дієсловом. Ті зміни, які відбувалися й відбуваються в поняттєво-термінологічному вираженні досліджуваних класів слів, — цілком закономірне явище, адже наука не може залишатися незмінною, її дослідні горизонти розширюються, вона збагачується за рахунок нових фактів, нового їх розуміння та новими теоріями, що закономірно накреслює перспективу входження нових терміноодиниць до загальнонаукового обігу.

Гол. — Голоскевич Г. Український словничок з короткими правилами правопису. — К., 1918. — 190 с. Гор. — Горецький П., Шаля І. Українська мова. Практично-теоретичний курс. — К.: Книгоспілка, 1929. — 336 с. Гр.1591 — Грамматика доброглаголивого еллино-словенского языка [Адельфотес]. — Львів, 1591; Гр. 1596 — «Грамматика словенская» Л. Зизанія. — Вільно, 1596 // У кн.: Зизаній Л. Грамматика словенська / Підгот. факс. вид. та дослідження пам'ятки В. В. Німчука. — К.: Наук. думка, 1980. — 190 с.; Гр. 1619 — «Грамматика славенская правильное сунтагма» М. Смотрицького. — Єв'є, 1619. // У кн.: Смотрицький М. Грамматика / Підгот. факс. вид. та дослідження пам'ятки В. В. Німчука. — К.: Наук. думка, 1979. — 502 с. Гр. 1643 — «Граматыка словенская» І. Ужевича. — Париж, 1643 (паризький рукопис); 1645 (арраський рукопис) // У кн.: Грамматика слов'янська І. Ужевича / Підгот. до друку І. К. Білодід, Є. М. Кудрицький. — К.: Наук. думка, 1970. — 459 с. Грун. — М. Грунський і Г. Сабалдир. Українська мова. — Х., 1926; Зал. — Залозний П. Коротка граматика української мови. — Ч. І. — Полтава, 1906. — 63 с. Коц. — Коцовський В., Огоновський І. Методична граматика руської мови. Вид. 2-е. — Львів, 1904. — 98 с. Н.-Лев. — Нечуй-Левицький І. С. Грамматика українського языка. Ч. 1—2. — К., 1914. Паньк. — Панькевич І. Грамматика руського языка. — Мукачеве. — 1922; 2-е вид., 1929. Сім. — Сімович В. Практична граматика української мови. — Раштат, 1918. — 242 с. См.-Ст. — С. Смаль-Стоцький і Т. Гартнер «Руска граматика». — Л., 1893. — 180 с.; 2-е вид. — Відень, 1913; 3-є вид. — Л.-Відень, 1914, 200 с. Тимч. — Тимченко Є. Українська граматика. — К., 1907. — 179 с. УП 1933 — Український правопис. — Х.: Рад. шк., 1933. — 66 с. Шерст. — Шерстюк Г. П. Коротка граматика для школи. — Полтава, 1907. — 54 с.

1. Булаховський Л. Дієслово / Л. Булаховський // Підвищений науково-методичний курс української мови: Лекція 6. — К.: НКО Центр. заочн. курси, 1929. — С. 12–25. 2. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І. Р. Вихованець — К.: Наук. думка, 1988. — 256 с. 3. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматика української мови / І. Вихованець, К. Городенська; [за ред. І. Вихованця]. — К.: Пульсари, 2004. — 400 с. 4. Востоков А. Х. Русская грамматика... / А. Х. Востоков — СПб., 1831. — 408 с. 5. Гнатюк Г. М. Дієприкметник в сучасній українській літературній мові / Г. М. Гнатюк. — К.: Наук. думка, 1982. — 248 с. 6. Грищенко А. П. Дієслово / А. П. Грищенко // Сучасна українська літературна мова. — 3-тє вид., доповнене. — К.: Вища шк., 2002. — С. 360–399. 7. Жовтобрюх М. А. Курс сучасної української літературної мови / М. А. Жовтобрюх, Б. М. Кулик. — К.: Вища шк., 1965. — Ч. І — 422 с.; 1972. — Вид. 4-е. — 425 с. 8. Івченко М. П. Сучасна українська літературна мова / М. П. Івченко. — К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1965. — 493 с. 9. Ільїн В. С. Морфологія / В. С. Ільїн. // Курс сучасної української літературної мови. — К.: Радянська шк., 1951. — Т. 1. — 519 с. 10. Ильинский Г. А. Праславянская грамматика / Г. А. Ильинский. — Нежин, 1916. — 536 с. 11. Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови / О. Курило. — 3-є вид. — К.: Вид. Соломії Павличко «Основи», 2004. — 303 с. 12. Курило О. Початкова граматика української мови. Кілька уваг про її автора та дещо інше / О. Курило; підготовка до друку, вступна стаття і примітки Дмитра Бучка. — Тернопіль: Підручники і посібники, 2007. — 184 с. 13. Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія / І. К. Кучеренко. — Вид. 2, уточ. й доп. — Вінниця: Поділля-2000. — 2003. — 463 с. 14. Німчук В. В. Мовознавство на Україні в XVI–XVII ст. / В. В. Німчук — К.: Наук. думка, 1985. — 222 с. 15. Огієнко І. Історія української літературної мови І. Огієнко. — К., 1995. — 294 с. 16. Пилинський М. М. Мовна норма і стиль / М. М. Пилинський. — К.: Наук. думка, 1977. — 288 с. 17. Плющ М. Я. Морфологія / М. Я. Плющ // Сучасна українська

літературна мова / В. М. Русанівський; [за ред. М. Я. Плющ]. — К.: Вища шк., 2001. — 430 с. 18. Русанівський В. М. Дієслово / В. М. Русанівський // Сучасна українська літературна мова — К.: Наук.думка, 1969. — 583 с. 19. Селіванова О. Сучасна лінгвістика. Термінологічна енциклопедія / О. Селіванова. — Полтава: Довкілля. — К., 2006. — 716 с.